

POTŘEBUJEME NOVÝ PŘÍSTUP KE KRAJINĚ

Ing. Ivan KASALICKÝ

*AOPK ČR, Správa CHKO Křivoklátsko, Zbečno 5 270 24 Zbečno
ivan.kasalicky@nature.cz*

ABSTRAKT

Krajina se změnila. Zcelování pozemků, likvidace zeleně, odvodňování, napřimování vodních toků jako důsledek kolektivizace a zprůmyslnění zemědělství. S transformací zemědělství v devadesátých letech však nepřišel obrat k lepšímu. Naopak se problémy prohloubili s novými ekonomickými podmínkami. Větší půdní bloky, menší počet pěstovaných plodin, nedostatek organického hnojení, vyšší erozní ohrožení půdy a její zábor ke stavebním účelům. Negativní trendence ve vývoji krajiny pokračují. Za 20 let legislativního zakotvení územního systému ekologické stability se mnoho nezlepšilo. Roztříštěnost kompetencí v ochraně a tvorbě krajiny je zásadní překážkou ke zlepšení. Nadějně signály v aktivitách Celostátní sítě pro venkov. Nezbytnost koordinovaného postupu orgánů státní správy. ÚSES by se mohl stát základem tvorby nové krajiny.

ABSTRACT

The landscape has changed. Sealing of land, diffuse greenery disposal, drainage, straightening of rivers as a result of industrialization and collectivization of agriculture. With the transformation of agriculture in the nineties however, anything did not change for the better. Contrary, deepened the problems with the new economic conditions. Larger blocks of land, smaller number of crops, the lack of organic fertilizers, higher erosion risk and annexation of land for construction purposes. Negative Trendence in developing countries continues. In 20 years of legislative anchorage territorial system of ecological stability – USES – is not much improved. The fragmentation of competencies in the creation and protection of the landscape is a major obstacle to improvement. Hopeful signs in the activities National rural networks. Need for coordinated action of the state administration. USES could become the basis of new landscape design.

Krajina, jak si ji pamatuji z dětství, s bohatým zastoupením rozptýlené zeleně, s pestrou skladbou menších pozemků a různorodých plodin, byla přirozeně ekologicky stabilnější a nepotřebovala téměř žádnou speciální dodatekovou energii. Tenkrát už ale nastupovala kolektivizace a posléze i tzv. zprůmyslnění zemědělství. Zpočátku se i vysazovaly nové zelené pásy, větrolamy apod. Pak se ale úhel pohledu na zeleň začal radikálně měnit. Když jsem nastoupil po promoci do zemědělské praxe, v polovině sedmdesátých let, extenzivní sady se přestávaly „rentovat“, byly likvidovány a tzv. rekultivovány na ornou půdu a pokud se k ní nehodily, byly chvíli užívány jako pastviny a postupně opouštěny a ponechány svému osudu. Výsadby na mezích a podél cest buď padly za obětí scelování pozemků, nebo byly rovněž ponechány bez údržby a zbabčely, rozpadly se či zhybnuly vlivem chemizace hospodaření na okolních polích. Kde to bylo možné (nikoli nutné), tam se nejen odvodňovalo, ale potok narovnal, zkanalizoval a často dokonce zatrubnil. Břehové porosty byly při napřimování toků vykáceny. Jen v málo případech se našel trochu osvěcený hospodář, který sice neodporoval napřímení koryta potoka, ale v zájmu ochrany okolních polí či luk vysázel vrby nebo olše do břehů zpátky, jako jejich

nejlevnější a nejspolehlivější opevnění. Mnohem častějším jevem byla betonová dlažba z polovegetačních tvárnic, dnes většinou rozvrácená jarními vodami. Neplatí to samozřejmě na 100%, jsou i dnes místa, kde se původní – barokní nebo klasicistní struktura krajiny ještě dochovala, ale bez mozaiky malých nebo přiměřených pozemků a většinou také bez pravidelné údržby a průběžné obnovy.

Ovocné, ale i neovocné aleje či stromořadí podél silnic jsou častým trnem v oku jak řidičům, tak i silničářům, v lepším případě jsou trpěny. Jen vzácným úkazem je úspěšná nová výsadba podél silnic nebo nových polních cest. Je ale velmi rozšířeným nešvarem mezi současnými zemědělci orat až na samou krajnici nebo těsně ke kmenům stromů. Tím nová i vzrostlá zeleň dostává silné jak mechanické zásahy do kořenového systému, tak i vyšší dávky živin či pesticidů, než je schopná snést. K tomu se přidává i časté drsné omezování koruny z obou stran a konec takových stromů nastane během pár let, nebo se z nich stanou zdeformovaná torza, živořící na pokraji smrti. A nově vysazení jedinci obvykle nepřežijí první sezónu. To platí ještě víc o obnovovaných dělicích liniích mezi plochami orné půdy. Dnes sice máme opět poměrně bohatou a pestrou půdní držbu, ale často v katastru hospodářů, stejně jen jeden velký podnik, takže plochy jsou zceleny, a to bez ohledu na majetkové hranice, bez ohledu na různorodé půdní a vláhové poměry. Jediným měřítkem je efektivita využití velké zemědělské techniky. Tak poslední zbytky liniové zeleně z krajiny mizí a zůstávají izolovaná torza nebo jednotlivé stromy uprostřed monokulturní pouště. A to bohužel často i na území CHKO. Tam, kde se zachovaly meze či spíše agrární terasy na svazích, porostlé ovocnou zelení postupně převládly výmladky a náletové keře, takže se jejich stav i funkce dost změnila a pomalu se mění v les. V několika případech došlo i k novému dělení zemědělských ploch a byly dokonce založeny i nové meze. Bohužel byly zhusta realizovány tak, že úroveň ekologických funkcí je nízká a postupná přeměna do přírody blízkého stavu je velmi pomalá. Rozptýlená zeleň je stále v naší krajině „Popelkou“.

Jak by mohl ÚSES pomoci? Když před více jak dvaceti lety naši kolegové „otcové (a matky) zakladatelé“, nebudu je jmenovat, abych na někoho nezapoměl, razili pojem územní systém ekologické stability a naplňovali ho konkrétním obsahem (možná naopak na konkrétní obsah vymýšleli definici a napadl je výraz územní systém ekologické stability, čili ÚSES), byla to doba plná nesmiřitelných protikladů (jak jsme se učili v základech marxistické filosofie). Na jedné straně se rozvíjelo intenzivní zemědělství se svými pokřivenými představami o tzv. melioracích, zjednodušených na odvodnění, napřimování toků a maximální zornění všeho, co se dalo, s masivní chemizací výroby a stále se zvětšujícími zemědělskými stroji, zpřaženými do agregátů. Na druhé straně se v šeru polooficiálních institucí začalo vznášet jiné - „zelené“ myšlení, snažící se o prosazení nových přístupů do všech sfér života, včetně zemědělství. Mezi ochranáři i dobrovolnými aktivisty, na úrovni ČSVTS, některých vysokých škol a vědeckých ústavů vzrůstal počet lidí, kteří dokázali argumentovat na tehdy nejvyšší úrovni ekologického poznání, ovládali nejen teorii, ale také se snažili co nejvíce prosadit do praxe. Bolo tomu jak tady v Brně, tak i v Praze na Suchdole a v Českých Budějovicích. Setrvačnost „starých“ způsobů myšlení však byla velká. Ostatně hlavní slovo v krajině měli ti, kteří vystudovali (pokud tedy vůbec) zemědělství v šedesátých a sedmdesátých letech a měli hluboko pod kůží zaryté poučky o „poroučení větru, dešti“ a sovětské kolchozy jako vzor. Pod jejich velením se z krajiny ztrácely celé hektary rozptýlené zeleně, plůžina se rapidně zjednodušila. Bylo tedy pochopitelnou nadějí polistopadového období, že po restitucích a transformaci zemědělství se do krajiny vrátí opravdoví hospodáři, kteří budou ctít krajinu jako celek a neuvidí v ní jen plantáže na ty nejlépe zpeněžitelné komodity. Ne, že by se takoví hospodáři neobjevili,

ale jejich počty a význam značně zaostávají za těmi, kterým stále můžeme bez rozpaků říkat „jézedáci“, protože jejich přístup k půdě a ke krajině je zcela v setrvačnosti „starých časů“. Dnes jsou pod hlavičkami různých s.r.o. a akciověk, kořeny mají ale v JZD a státních statcích reálného socialismu. Celková ekonomická situace se však rapidně změnila. K nim se přidávají další tzv. zemědělské podnikatelé, kteří spekulativně skoupi půdu a snaží se na ní co nejvíce vydělat. Když se jim nedaří ji zastavět bytovými domy, továrními či skladovacími objekty nebo fotovoltaiickými elektrárnami, pěstují na ní tím nejlevnějším způsobem řepku a pšenici, případně kukuřici do bioplynových stanic, což je plynná obdoba fotovoltaiiky. Krajina je rozhodně nezajímá. Proto dnes velká část našeho území vypadá bohužel ještě hůř než za socialismu.

Od roku 1992 je v zákoně zakotven pojem územního systému ekologické stability, včetně teoretické povinnosti všech jej chránit a přispívat k jeho rozvoji. Je tam dokonce pregnantně řečeno, že je to „veřejný zájem“! Prosazení do praktického života však za 20 let příliš nepokročilo. Rozhodně není žádný důvod toto výroční nějak slavit. A není to vina těch zemědělců, o kterých jsem o něco výše uváděl nepřiliš lichotivá slova, ale především státní správy, která téma ÚSES příliš nepřijala či nepochopila, aby se pod tlakem odborné sféry k němu teprve po roce 2000 začala pomalu a neochotně vracet. A praxe se o krajinu a ÚSES nezajímá vůbec. A je třeba si přiznat, že jedním z důvodů je především to, že realizace ÚSES není činnost, která by přinášela nějaký zajímavý ekonomický efekt, nikdo na tom nemůže vydělat, takže zde nefunguje žádná lobby, která by neustále připomínala zákonodárcům, obcím nebo ministerským úředníkům, že je třeba v této oblasti něco dělat, případně i podsouvala různé návrhy na řešení.

Ale zpátky ke krajině a rozptýlené zeleni, a tím i k mému oblíbenému tématu interakčních prvků. Vloni a zvláště v letošním roce se pod patronátem Celostátní sítě pro venkov, což je aktivita Ministerstva zemědělství a jeho Agentury pro zemědělství a venkov, rozvinula činnost tzv. tematických pracovních skupin, a to v několika krajích. Témata jejich činnosti jsou různá, související z určitými nepříznivými jevy v zemědělství, včetně klimatické změny, projevům degradace půd, eroze a důsledků na produkci. Analýza těchto negativních jevů je velmi podrobná a mezi návrhy na řešení se samozřejmě objevuje i nutnost nového uspořádání krajiny. A zde se setkávají různé možnosti a přístupy, prolínají se a dochází k tomu, že by konečně mohl nastat určitý průnik pohledů na další vývoj krajiny.

Nechci to opakovat, ale krajina je jenom jedna. Společnost se však na ni dívá z různých úhlů a každá zájmová skupina se v ní chce uplatnit podle svého. Developeři, zemědělci, vodohospodáři a jiní investoři, obce a další vidí krajinu různě a mají-li možnost, promítají do územních plánů a dalších dokumentů své, často velmi krátkodobé (neřku-li krátkozraké) zájmy. Ochránáři se snaží tyto zájmy nějak regulovat, a ne vždy se jim to daří – spíš méně než více a urbanisté z toho pak tvoří dokument se silnou a dlouhodobou závaznou platností. A jak to vypadá, co se jednou do územního plánu dostalo, jen velmi obtížně se z něho bude vymazávat. Někdy to vypadá tak, že místo abychom v zájmu přírody, krajiny a životního prostředí budoucích generací, my regulovali tzv. rozvoj, ať už regionální nebo jiný, snaží se jiné složky státní správy a samosprávy, s podporou a na podnět různých lobbistů, regulovat nás a naši působnost v procesu územního plánování, aby dokumentace ke schválení byla vágní, bez regulativů, nejednoznačná, umožňující různé výklady.

O to více tedy bude záležet na tom, jak dobře promyšlené a zdůvodněné bude už zadání a jak jasné a detailně zpracované budou výchozí – územně analytické podklady. V novém signálu ze strany zemědělců vidím, možná ale jen chci vidět, novou naději na

zlepšení situace ve vývoji krajiny. Přes všechny ostatní tlaky na krajinu, jsou zemědělci stále ti, kteří se na tvorbě krajiny nejvíce podílejí a mohou pro ni (ale také proti ní) asi také nejvíc udělat. A pokud se podaří, že se bude i na Ministerstvu zemědělství stále více hledět do budoucna, hledat cesty jak uchránit zemědělskou sféru před různými nepříznivými vlivy globálních klimatických i ekonomických změn, je tady šance, že v dalších letech se situace začne postupně stabilizovat a mohla by se možná obrátit i k lepšímu. Velkou hrozbou současné situace je, kromě rychlé ztráty nekvalitnějších půd jejich urbanizací, rozvoj eroze, jako důsledek velkoplošného pěstování malého spektra plodin, s nedostatečným zásobením půdy organickou hmotou, ztráta struktury půdy, její zvýšená náchylnost k odnosu jak vodou tak větrem. Kromě řady dalších systémových opatření může určitě velmi pomoci nová organizace půdního fondu, rozbití velikých souvislých ploch různými dělicími pásy, mezemi, sítí polních cest, terasováním, zatravňováním průlehů a niv drobných vodních toků, včetně jejich revitalizace atd. Rázi se pro tento trend výraz „GREENING“, a má to být hit společné zemědělské politiky EU příštího plánovacího období (sedmiletky 2014 až 2020). A protože jen málokterý takový prvek v krajině může být vymezen jako biocentrum nebo biokoridor místního ÚSES, je zde velké pole pro uplatnění interakčních prvků, které jsou, nebudeme-li je metodicky zanedbávat a odborně diskriminovat, k tomuto účelu optimálním prvkem systému, a to právě proto, že nejsou tak jednoznačně definované a vázané na dané biogeografické charakteristiky, ta oblíbená „estéegčka“.

Interakční prvky nejsou povinny být reprezentativní, unikátní, nemusejí se ohlížet na stanovené prostorové parametry, ani na aktuální nebo potenciální ekosystémy, ale pro ekologickou stabilitu území, v tom nejširším slova smyslu, mohou vykonat mnohem více, než se zdá. Jen je třeba jim dát potřebnou váhu v systému, přestat je považovat za cosi „nepovinného“ a naopak je začít velmi silně prosazovat, zejména do plánů společných zařízení komplexních pozemkových úprav a do územních plánů obcí. Teprve s nimi je ÚSES celý a k něčemu dobrý. Proto se i interakční prvky musejí stát povinnou součástí místního ÚSES a územních plánů, a to právě s ohledem na protierozní ochranu půdy, ochranu zastavěných částí obcí proti různým zdrojům znečištění ovzduší, především proti úletům chemických prostředků ochrany a výživy rostlin, na ochranu povrchových vod před splachy ornice z polí atd. Každá ještě zachovalá mez, každý remíz, loučka mezi poli, průleh, mokřina, stejně jako i navrhované prvky protierozní ochrany, polní cesty a především jejich doprovodná zeleň, nově zatravňované průlehy a dělicí pásy (nikoli ale kvůli dotacím zatravněná nebo zalesněná orná půda), to vše by mělo být interakčními prvky a pevně zakotveno v plánech společných zařízení a územních plánech obcí. Pak je šance, že se budou také realizovat a budou sloužit svému účelu. Obce se dnes rozrůstají na nejrovnější pozemky s nekvalitnější půdou v katastru. Zastavěné části obcí ale nechrání žádná humna, obytné domy a jejich malé zahrady sousedí s obdělávanými plochami zcela bezprostředně. Proto by bylo dobré i na hranicích těchto ploch a zastavěných částí obcí vytvářet pásy ochranné zeleně. Tím by se jednak chránila obytná část obce proti negativním vlivům z intenzivně využívané krajiny, ale i esteticky dotvářela nová krajina, ze které vesměs vymizely různé sady, drobná políčka, zelinářské zahrady apod. prvky, kdysi tvořící pozvolný přechod intravilánu vesnice do volné krajiny.

Pryč je čas barokního přístupu, kdy se v každém prvku v krajině nalézaly nebo do něj vkládaly různé duchovní symboly, souvislosti a krajina se tvořila jako živý obraz či socha, nebo komponovala jako hudební dílo. Dnes potřebujeme krajinu především funkční, stabilní, která bude připravená na nejrůznější negativní vlivy jak globální ekonomiky, tak především globální klimatické změny. A v tomto směru je možné ÚSES povýšit na základní prvek nové krajinotvorby, který se uplatní nejen ve své ekosystémové úrovni, ale

také a možná především v úrovni komplexní sítě stabilizačních prvků, chránících krajinu jako celek. A tam mají interakční prvky svoje nezastupitelné místo.

Velkou předností ÚSES je, že je legislativně zajištěný v zákoně č. 114/1992 Sb. a v prováděcích předpisech. Jeho velkou nevýhodou však je roztržštění kompetencí v krajině do třech resortů, které si v českých poměrech konkurují, místo aby velmi komplexně spolupracovali. Je tedy nutné tento stav změnit, obrátit a udělat z něho výhodu. Něco ve stylu „třech prutů Svatoplukových“. To by samozřejmě nevyhovovalo oněm lobbistům, kteří pracují v zájmu různých developerů, spekulantů a podobných skupin, snažících se na krajině hlavně rychle vydělat, bez ohledu na budoucnost. A co nevyhovuje lobbistům, obvykle nevyhovuje ani politikům, protože „koho chleba jíš, ...!“. Proto je třeba, aby vznikla účinná spolupráce na výkonné úrovni dotčených tří resortů, která by metodicky dokázala přístupy sjednotit a do denní praxe prosadit všechny potřebné kroky v úrovni projektování a schvalování na příslušných úřadech. Jedná se především o společný postup projektantů ÚSES, komplexních pozemkových úprav (KPÚ) a územních plánů a koordinovanou činnost pozemkových úřadů, správních orgánů životního prostředí a regionálního rozvoje na obcích s rozšířenou působností a krajských úřadech. Je přinejmenším hloupé, když se při projednávání návrhu plánu společných zařízení komplexních pozemkových úprav ve správním území města ležícího na hranicích CHKO zjistí, že regionální ÚSES, schválený krajem v zásadách územního rozvoje, vůbec nenavazuje na regionální ÚSES vymezený v plánech pro území CHKO podle územně technických podkladů, když ani projektant KPÚ ani projektant a pořizovatel územního plánu města o těchto rozdílech nevědí, když je v územně analytických podkladech zkrátka pěkný „guláš.“

Je pravda, že „v kalných vodách se dobře loví“, ale od toho tu jsme právě my, státní úředníci, abychom se snažili o co nejmenší zakalení našich veřejných vod. Dost nám vody zakalí stále častější bleskové povodně, které z naší krajiny odnášejí ročně miliony tun největšího bohatství, které lidstvo má, úrodné země. Podobnou katastrofu zažilo lidstvo ve svých dějinách už vícekrát, a bylo z toho vždy velké stěhování národů, které trvalo dlouhá staletí a změnilo nejen rozložená etnik na planetě, ale také vždy výrazně pohlo i kormidlem dějin jiným směrem. To ale nebylo lidí na planetě 7 miliard a bylo kam se stěhovat. Dneska už nejsou žádná volná místa, takže to nebude tak jednoduché. Ale to už jsou úvahy pro jiné příležitosti.